

BYZANTINA LODZIENSIA

XXXI

Idealy życia codziennego chrześcijan na Wschodzie w świetle kościelnych źródeł normatywnych (IV–V wiek)

Andrzej R. Hołasek

**Idealy życia codziennego chrześcijan na Wschodzie
w świetle kościelnych źródeł normatywnych (IV–V wiek)**

Andrzej R. Hołasek

BYZANTINA LÓDZIENSIA

seria wydawnicza Katedry Historii Bizancjum UŁ

założona przez

Profesora Waldemara Cerana

w

1997 r.

w latach 2012–2024

tworzona i redagowana

przez

Profesora Mirosława J. Leszkę

Nº XXXI

BYZANTINA LÓDZIENSIA
XXXI

**Ideale życia codziennego
chrześcijan na Wschodzie
w świetle kościelnych źródeł
normatywnych (IV–V wiek)**

Andrzej R. Hołasek

 WYDAWNICTWO
UNIwersytetu
ŁÓDZKIEGO

Łódź 2025

BYZANTINA LÓDZIENSIA

seria wydawnicza Katedry Historii Bizancjum UŁ

Nº XXXI

KOMITET REDAKCYJNY

Sławomir Bralewski – przewodniczący

Andrzej Kompa – sekretarz

Zofia A. Brzozowska

Jolanta Dybała

Paweł Filipczak

Maciej Kokoszko

Kirił Marinow

Teresa Wolińska

Jan M. Wolski

RECENZENCI

Ireneusz Milewski

Norbert Widok

KOREKTA

Zofia A. Brzozowska

Andrzej Kompa

SKŁAD I ŁAMANIE

Tomasz Pietras

INDEKSY

Michał P. Król

RYSUNKI

Elżbieta Myślińska-Brzozowska

OKŁADKA I SZATA

EDYTORSKA KSIĄŻKI

Sebastian Buzar

ADRES REDAKCJI

Katedra Historii Bizancjum UŁ

ul. A. Kamińskiego 27a

90-219 Łódź, Polska

WYDAWNICTWO
UNIwersytetu
ŁÓDZKIEGO

© Copyright by Andrzej R. Hołasek, Łódź 2025

© Copyright for this edition by Uniwersytet Łódzki, Łódź 2025

Wydane przez Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego

Ark. druk. X • Wydanie I • Zam. nr W.09361.19.0.M • Printed in Poland

Wydrukowano na papierze Stella Press 65 g

<https://doi.org/10.18778/8331-966-7>

ISBN 978-83-8331-965-0 • e-ISBN 978-83-8331-966-7

Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego • 90-237 Łódź, ul. J. Matejki 34

www.wydawnictwo.uni.lodz.pl • ksiegarnia@uni.lodz.pl • phone (42) 635 55 77

Spis treści

Wstęp	3
--------------------	---

ROZDZIAŁ I

Kościelne źródła normatywne – puzzle ideałów życia codziennego chrześcijan na Wschodzie w IV i V wieku	11
1. Zbiory praw regulujących życie Kościoła	12
1.1. Pseudoepigraficzne zbiory normatywne	13
1.2. Kolekcja <i>Kanonów Ojców Greckich</i>	16
1.3. Uchwały zgromadzeń biskupów – kanony synodalne i dokumenty soborowe	20
1.4. Kryteria doboru źródeł	22
2. Pseudoepigraficzne kościelne zbiory normatywne wykorzystywane w Egipcie	24
2.1. <i>Kanony Pseudo-Hipolita</i>	24
2.2. <i>Kanony Pseudo-Atanazego</i>	34
2.3. <i>Kanony Pseudo-Bazylego</i>	40
3. Egipskie normy kościelne zawarte w kolekcji <i>Kanonów Ojców Greckich</i>	45
3.1. Listy Dionizego z Aleksandrii	45
3.2. Kanony Piotra, biskupa Aleksandrii	47

3.3. Kanony Atanazego Wielkiego	50
3.4. Kanoniczne odpowiedzi Tymoteusza z Aleksandrii	53
3.5. <i>Kanony Teofila Aleksandryjskiego</i>	55
3.6. <i>Kanony Cyryla Aleksandryjskiego</i>	60
4. Małoazjatyckie normy kościelne z kolekcji <i>Kanonów Ojców Greckich</i>	63
4.1. Kanony Grzegorza, biskupa Neocezarei Pontyjskiej	63
4.2. Kanony Bazylego Wielkiego	65
4.3. <i>Kanony Grzegorza z Nyssy</i>	68
4.4. Wykaz ksiąg biblijnych Grzegorza z Nazjanzu	70
4.5. Kanon ksiąg <i>Pisma Świętego</i> Amfilocha z Ikonium	74
5. Kościelne zbiory normatywne syryjskiego pochodzenia	80
5.1. <i>Kanony apostołskie</i>	80
5.2. <i>Konstytucje apostołskie</i>	83
6. Inne normy kościelne w kolekcji <i>Kanonów Ojców Greckich</i>	96
6.1. Kanon Gennadiusza, patriarchy Konstantynopola	96
6.2. Kanon Cypriana, biskupa Kartaginy	99

ROZDZIAŁ II

Egipt – życie codzienne chrześcijan w świetle ideałów norm kościelnych	105
---	-----

CZĘŚĆ I

Duchowieństwo – wyobrażenia na temat codziennej posługi	105
1. Poglądy Pseudo-Hipolita na rolę kleru w Kościele	105
1.1. Biskup	106
1.2. Prezbiterzy	122

1.3. Diakoni	136
1.4. Duchowni niższych święceń	141
1.5. Ekonom – kościelny zarządca	145
2. Wymagania stawiane duchownym przez Pseudo-Atanazego	148
2.1. Biskup	148
2.2. Prezbiterzy	165
2.3. Diakoni	198
2.4. Duchowni niższych święceń	203
2.5. Ekonom	214
3. Duchowieństwo w świetle kanonicznych pism metropolitów Aleksandrii	224
3.1. Autorytet listu Dionizego	225
3.2. Wytyczne Piotra I	226
3.3. Atanazy Wielki	233
3.4. Odpowiedzi Tymoteusza	236
3.5. Teofil Aleksandryjski	244
3.6. Dwa listy patriarchy Cyryla	256

CZĘŚĆ II

Egipcscy świeccy – ideały codziennego przestrzegania zasad wiary	269
1. Katechumeni	270
2. Prawy chrześcijanin w wyobrażeniu Pseudo-Hipolita	284
3. Wzór chrześcijanina na podstawie obserwacji Pseudo-Atanazego	289
4. Mnisi	297
5. Rola kobiety w egipskiej wspólnotie chrześcijańskiej	306

ROZDZIAŁ III

Ideale chrześcijańskiego życia w świetle małoazjatyckich norm kościelnych	327
--	-----

CZĘŚĆ I

Duchowieństwo według wytycznych Bazylego Wielkiego	327
---	-----

1. Moralność seksualna duchownych	329
2. Nadużycia związane z ustanawianiem	338
3. Odpowiedzialność dyscyplinarna kleru	344

CZĘŚĆ II

Zalecenia i wymagania stawiane świeckim	349
--	-----

1. Katechumeni	349
2. Penalizacja wykroczeń przeciw dyscyplinie w ujęciu kapadockich Ojców Kościoła	351
3. Poglądy Bazylego Wielkiego na problemy kobiet	363

ROZDZIAŁ IV

Wymagania stawiane chrześcijanom w syryjskich normach kościelnych	373
--	-----

CZĘŚĆ I

Duchowieństwo – propagowane wzorce wypełniania obowiązków	373
--	-----

1. W świetle <i>Kanonów apostoelskich</i>	373
1.1. Biskup	373
1.2. Prezbiterzy	403
1.3. Diakoni	413
1.4. Duchowni niższych święceń	416

2. W świetle <i>Konstytucji apostołskich</i>	418
2.1. Rola biskupów	419
2.2. Prezbiterzy	432
2.3. Diakoni	434
2.4. Duchowni niższych święceń	437
CZĘŚĆ II	
Syryjski ideał pobożnego chrześcijanina	445
1. Katechumeni w północno-zachodniej Syrii	445
2. Program chrześcijańskiego życia zawarty w <i>Konstytucjach apostołskich</i>	462
2.1. Mężczyzna jeszcze lepszym chrześcijaninem	464
2.2. Wzorzec syryjskiej chrześcijanki	471
2.3. Ogólne zalecenia dla całej wspólnoty	481
Zakończenie	511
Summary	519
Wykaz skrótów	529
Wykaz skrótów ksiąg biblijnych	535
Bibliografia	537
Źródła	537
Opracowania	560
Indeksy	601
Indeks osób	601
Indeks nazw geograficznych i etnicznych	610
Abstrakt	615
Abstract	616

*Pamięci wyjątkowego człowieka – mojego Mistrza i serdecznego Przyjaciela,
Profesora Mirosława Jerzego Leszki, który przez niemal ćwierć wieku
prowadził mnie po krętych ścieżkach nauki i wspierał w rozwijaniu badawczych pasji*

Autor

Wstęp

Zycie codzienne chrześcijan w późnym antyku wciąż pozostaje przedmiotem wnikliwego zainteresowania nie tylko ze strony badaczy zajmujących się dziejami tego okresu czy historyków Kościoła i archeologów, ale jest także obiektem zwykłej ciekawości wielu pasjonatów oraz tych, dla których wiara chrześcijańska jest żywą rzeczywistością. Ówczesni chrześcijanie stawali przed problemem, jak łączyć wyznawaną wiarę z codzienną egzystencją. Z pomocą przychodzili im kościelni pisarze i moralisci, którzy tworzyli normy określające, jakie postępowanie było właściwe, a czego czynić nie należało. Rozwiązywali w ten sposób wiele codziennych dylematów, wyjaśniając na przykład, dlaczego w niedzielę trzeba chodzić do kościoła, czy można się rozwieść z żoną, czy powinno się przyjaźnić z pogańskimi sąsiadami lub czy pójście do żydowskiego lekarza było wskazane. W swoich kanonach autorzy ci poruszali też sprawy bardziej prozaiczne jak np. dobór rozrywki. Bo chrześcijanin powinien był wiedzieć, czy zachowa przyzwoitość, jeżeli pójdzie do teatru albo czy uczyni stosownie, czytając dzieła znanych filozofów. W kościelnych przepisach wyjaśniono również, czy wypadało mężczyźnie farbować włosy i dlaczego kobieta powinna zakrywać twarz, gdy wychodziła na miasto. Normy te opisywały także szczegółowo posługę duchowieństwa oraz stanowiły dla niego pewnego rodzaju katalog wykroczeń, na podstawie którego nakładano na winowajców pokutę lub wydalano ich ze wspólnoty. Skoro wspomniane

przepisy regulowały niemal każdą dziedzinę codziennego życia, to powinniśmy się zastanowić, czy chrześcijanie rzeczywiście się do nich stosowali, a na ile były to ideały, do których należało dążyć. A może były to jedynie postulaty odzwierciedlające osobiste poglądy autorów. Na te pytania oraz wiele innych staram się odpowiedzieć w niniejszej monografii.

Pomysł na tę książkę narodził się wiele lat temu, gdy na seminarium doktorskim prof. dr hab. Waldemar Ceran zwrócił moją uwagę na grupę kościelnych zbiorów normatywnych, które zaczęły się wówczas ukazywać w polskim tłumaczeniu. Zachęcony przez niego, rozpocząłem badania, których celem było przybliżenie ideałów kształtujących życie codzienne chrześcijan w IV i V w. Na szczęście podjęte wtedy dociekania wpisywały się w szeroki i bardzo popularny krąg badań nad różnymi aspektami codzienności późnego antyku. Na wstępie należało jednak ograniczyć obszar terytorialny prowadzonych poszukiwań. I tutaj z pomocą również przyszedł mi profesor Ceran, który zaproponował, abym zajął się ideałami życia codziennego chrześcijan mieszkających we wschodniej części cesarstwa rzymskiego. Po przeprowadzeniu kwerendy doszedłem do wniosku, że ze względu na bardzo dużą liczbę źródeł, najrozsądniej będzie oprzeć badania na wybranych kościelnych źródłach normatywnych zredagowanych na terenie Egiptu, Azji Mniejszej oraz północno-zachodniej Syrii. Uznałem też, że podstawę mojej analizy powinny stanowić zbiory normatywne napisane w języku greckim, gdyż to pozwala domniemywać, że w interesującym mnie okresie były one w szerokim kościelnym obiegu. Ponadto badania ograniczyłem do źródeł, o których wiemy lub możemy podejrzewać, że powstały w środowisku miejskim. Uważam bowiem, że fakt ten pomaga w uchwyceniu różnych aspektów życia codziennego chrześcijan oraz zachodzących w nich przemian. W badaniach uwzględniłem również pseudoepigraficzne zbiory norm kościelnych, gdyż w opisywanej epoce stanowiły one źródło prawa kościelnego razem z oficjalnie uznawanymi kanonami.

W ten sposób w korpusie analizowanych przeze mnie norm kościelnych znalazły się następujące zbiory zredagowane w:

- Egipcie: *Kanony Pseudo-Hipolita*, *Kanony Pseudo-Atanazego*, *Kanony Pseudo-Bazylego*, listy Dionizego z Aleksandrii (248–264 r.), kanony Piotra, biskupa Aleksandrii (300–311 r.), kanony Atanazego, biskupa Aleksandrii (328–373 r.), kanony Tymoteusza z Aleksandrii (381–385 r.), *Kanony Teofila, biskupa Aleksandrii* (385–412 r.), *Kanony Cyryla, biskupa Aleksandrii* (412–444 r.);
- Azji Mniejszej: kanony Grzegorza, biskupa Neocezarei Pontyjskiej (238–270 r.), kanony Bazylego, biskupa Cezarei Kapadockiej (370–379 r.), *Kanony Grzegorza z Nyssy* (ok. 371–395 r.), *Kanon Grzegorza z Nazjanzu* (372–390 r.), *Kanon Amfilocha z Ikonium* (374–396 r.);
- północno-zachodniej Syrii: *Kanony apostołskie* i *Konstytucje apostołskie*.

Nie bez powodu posłużyłem się źródłami pochodzącymi z IV i V w. Po pierwsze, w czwartym stuleciu nastąpiła diametralna zmiana prawnej i społecznej sytuacji chrześcijan. Po drugie, dla tego okresu posiadamy bardzo dużą liczbę dokumentów kościelnych i administracyjnych, z którymi mogłem konfrontować informacje zawarte w omawianych kanonach.

Przybliżone przeze mnie ideały życia codziennego chrześcijan nie odzwierciedlają rzeczywistych realiów życia w epoce późnego antyku, chociaż w dużej mierze są z nimi zgodne. Autorzy przestudiowanych źródeł, odnosząc się do określonych problemów, najczęściej wysuwali postulaty służące uzyskaniu poprawy jakości posługi duchownych oraz wzmocnieniu kościelnej dyscypliny wśród świeckich. Moim celem było więc ukazanie, jak według autorów kanonów kościelnych powinno wyglądać codzienne pobożne życie. Na podstawie omówionych przepisów nie jesteśmy w stanie określić skali penalizowanych zjawisk ani dokładnie podać miejsca ich występowania. Jeżeli kanon na temat danego wykroczenia występuje tylko raz, to mogę przypuszczać, że proceder mógł mieć charakter jednostkowy, ale przecież nie mam takiej gwarancji.

Niniejszą monografię podzieliłem na cztery rozdziały. W pierwszym, zatytułowanym *Kościelne źródła normatywne – puzzle ideałów życia codziennego chrześcijan na Wschodzie w IV i V wieku*, starałem się, w oparciu o najnowszą wiedzę, szczegółowo przedstawić omawiane kościelne źródła normatywne. Nasze aktualne spojrzenie na tę specyficzną grupę dokumentów jest dzisiaj inne niż kilkadziesiąt lat temu. Odwołałem się więc nie tylko do kolejnych edycji krytycznych tych zbiorów, ale również omówiłem postęp badań związany z analizą ich tekstu. W następnym i najobszerniejszym rozdziale drugim o tytule *Egipt – życie codzienne chrześcijan w świetle ideałów norm kościelnych* omówiłem ideały opisujące chrześcijańską codzienność, które odnajdujemy w normach kościelnych egipskiej proveniencji. Rozdział ten podzieliłem na dwie części. W pierwszej analizuję przepisy dotyczące obowiązków duchownych oraz kościelnych ekonomów, w drugiej zaś kanony dotyczące pobożności świeckich chrześcijan. Dlatego oprócz ogólnych wytycznych Czytelnik odnajdzie tu informacje na temat ideałów nakreślonych dla katechumenów, mnichów, a także różnych grup kobiet. Swoje badania oparłem w tym rozdziale na treści pseudoepigraficznych zbiorów normatywnych autorstwa Pseudo-Hipolita i Pseudo-Atanazego oraz na listach kanonicznych metropolitów Aleksandrii. Dla porównania skonfrontowałem je również z przepisami *Kanonów Pseudo-Bazylego*. Rozdział trzeci pt. *Ideały chrześcijańskiego życia w świetle małoazjatyckich norm kościelnych* omawia kanony zredagowane na obszarze Azji Mniejszej. Został on także podzielony na dwie części. W pierwszej odniosłem się do wymogów stawianych duchownym w kanonach Bazylego Wielkiego. Uwzględniłem przy tym normy określające zasady moralności seksualnej. Opisałem nadużycia związane z powoływaniem do pełnienia funkcji w Kościele, którym miało przeciwdziałać stosowanie właściwych kanonów. Omówiłem także przepisy, które przynajmniej w teorii nakładały na przedstawicieli kleru odpowiedzialność dyscyplinarną. W drugiej części ponownie powróciłem do grupy katechumenów i przedstawiłem stawiane im wymogi w kanonach małoazjatyckiego pochodzenia. Następnie omówiłem normy kapadockich Ojców Kościoła regulujące egzekwowanie kościelnej dyscypliny wśród świeckich.

Na zakończenie przedstawiłem wynikający z przepisów kościelnych stosunek Bazylego Wielkiego do codziennych problemów kobiet. W rozdziale czwartym, zatytułowanym *Wymagania stawiane chrześcijanom w syryjskich normach kościelnych*, skoncentrowałem się na ideałach chrześcijańskiego życia nakreślonych w *Kanonach apostołskich* i *Konstytucjach apostołskich*. Niniejszy rozdział również składa się z dwóch części. W pierwszej, zgodnie z przyjętą konstrukcją tekstu, odniosłem się do norm, które ukazują wzorce dotyczące wykonywania kościelnych obowiązków przez duchownych. W drugiej części przedstawiłem ambitny program chrześcijańskiego życia zapisany w *Konstytucjach apostołskich*. Syryjski redaktor, podążając za treścią wykorzystywanych przez siebie dokumentów, które pochodziły z wcześniejszych okresów, dokładnie opisał swoje wyobrażenia na temat codziennego praktykowania pobożności przez wszystkich członków wspólnoty.

Mam świadomość, że moje badania nie wyczerpują tematu niniejszej publikacji. Było to zresztą niemożliwe ze względu na bardzo obszerny materiał źródłowy i ograniczony czas prowadzonych badań. Starłem się więc naszkicować ogólny obraz ideałów życia codziennego chrześcijańskich wspólnot na Wschodzie, jaki wyłania się z omawianych przepisów. Niniejsza książka została w dużej mierze oparta na obronionej przeze mnie w idy marcowe 2018 r. dysertacji doktorskiej pt. *Obraz życia codziennego chrześcijan na Wschodzie w świetle kościelnych źródeł normatywnych (IV–V wiek)*. Od tego momentu minęło jednak dość czasu, abym mógł przemyśleć nie tylko uwagi recenzentów, które w naturalny sposób wymusiły zmiany redakcyjne, ale również stawiane przeze mnie tezy i potwierdzające je argumenty. Pogłębiając swoją wiedzę oraz uwzględniając najnowsze badania, z niektórych poglądów musiałem się wycofać. Pojawiły się nowe wnioski, a ponadto upływ czasu wymagał ujęcia wybranych publikacji, które ukazały się niedawno. Dzisiaj więc oddaję do Państwa rąk na nowo opracowaną monografię, której obecny tytuł trafniej oddaje to, czego możemy się spodziewać po lekturze kościelnych norm napisanych w późnym antyku.

* * *

Zredagowanie niniejszej książki było możliwe dzięki środkom przyznanych mi przez Narodowe Centrum Nauki w postaci stypendium doktorskiego ETIUDA 4 na podstawie decyzji numer DEC-2016/20/T/HS3/00414. Dzięki niemu odbyłem staż naukowy w Papieskim Instytucie Studiów Wschodnich w Rzymie oraz przeprowadziłem kwerendę w bibliotece Instytutu Patrystycznego Augustinianum Papieskiego Uniwersytetu Laterańskiego, Bibliotece Watykańskiej oraz Bibliotece Patrystycznej Wyższego Metropolitalnego Seminarium Duchownego w Warszawie.

* * *

W prowadzonych przeze mnie badaniach, kwerendach, tłumaczeniu tekstów w nieznanym mi językach orientalnych otrzymałem pomoc wielu kompetentnych i cenionych badaczy. Złożenie więc w tym miejscu im podziękowań jest nie tylko samym w sobie miłym akcentem, ale również przypomina mi o tym, że krocząc po krętych, a czasami stromych ścieżkach nauki, mogłem liczyć na życzliwe osoby, które tę drogę mi oświetlały.

Wyjątkowym Uczonym, który dołożył ogromnych starań, aby niniejsza książka została opublikowana i który osobiście uczestniczył w pracach redakcyjnych nad jej treścią, był prof. dr hab. Mirosław Jerzy Leszka. Jego niespodziewane odejście jest dla mnie niepowetowaną stratą. Przez niemal ćwierć wieku profesor Leszka motywował mnie do rozwijania pasji naukowych oraz pomógł mi w sfinalizowaniu studiów doktoranckich. Z profesorem i jego małżonką, dr Małgorzatą Beatą Leszką łączyła mnie więź przyjaźni, a w ich domu zawsze cieszyłem się atmosferą pełną życzliwości i mogłem liczyć na każdą formę wsparcia.

Odchodząc na emeryturę, prof. Waldemar Ceran przekazał mnie pod merytoryczną opiekę swojej uczennicy, dr hab. Teresy Wolińskiej, prof. UŁ. Ponieważ w zainteresowaniach badawczych pani profesor

uwzględniała również aspekty dotyczące historii Kościoła na Wschodzie, to pod jej kierunkiem mogłem realizować badania na temat kościelnych źródeł normatywnych. Niniejsza książka nie powstałaby więc bez szczególnego zaangażowania ze strony pani profesor. Udzielone przez nią wówczas bezcenne wskazówki przyczyniły się do pomyślanej obrony napisanej przeze mnie dysertacji.

Przed niebezpieczeństwami związanymi z analizowaniem kompilowanych i składających się anachronicznych fragmentów pseudoepigraficznych kościelnych źródeł normatywnych uchroniły mnie rady udzielone przez prof. dr hab. Ewę Wipszycką z Uniwersytetu Warszawskiego. W tym miejscu muszę dodać, iż w zakresie poszerzania wiedzy na temat późnoantycznego Kościoła bardzo wiele zawdzięczam książkom i artykułom napisanym przez panią profesor. Dlatego w tej monografii często odwołuję się do ich treści.

Niezwykle ważną pomocą fachową służył mi zawsze o. prof. Rafał Zarzeczny, SJ z Papieskiego Uniwersytetu Gregoriańskiego w Rzymie, który nie tylko zwracał moją uwagę na konieczność krytycznego analizowania źródeł, ale również tłumaczył mi teksty z języka syryjskiego, gdy zachodziła potrzeba.

Jedną z serdecznych osób, która udostępniała mi wszelkie możliwe materiały, udzielała cennych wskazówek związanych ze stażem naukowym odbywanym w Wiecznym Mieście oraz ułatwiała nawiązywanie kontaktów naukowych, był br. Ryszard Rączka, SJ, emerytowany zastępca prefekta Biblioteki Papieskiego Instytutu Studiów Wschodnich.

Wartość merytoryczna niniejszego opracowania zapewne byłaby dużo niższa, gdyby nie pomoc w zrozumieniu arabskich tekstów analizowanych przeze mnie źródeł, której udzielił mi ceniony arabista, prof. dr hab. Marek Dziekan, wykładowca Uniwersytetów Łódzkiego i Warszawskiego.

Winien też jestem podziękowania recenzentom niniejszej książki prof. dr hab. Ireneuszowi Milewskiemu z Uniwersytetu Gdańskiego oraz ks. prof. dr. hab. Norbertowi Widokowi z Uniwersytetu w Opolu za bardzo życzliwą ocenę jej treści oraz udzielenie bardzo cennych wskazówek.

Prof. dr. hab. Sławomirowi Bralewskiemu, który w ostatnim czasie przejął obowiązki redaktora naczelnego serii *Byzantina Lodziensia* oraz wspierającej go w tym zadaniu dr hab. Zofii Aleksandrze Brzozowskiej, prof. UŁ jestem ogromnie wdzięczny za okazywaną mi wielokrotnie pomoc oraz za doprowadzenie do opublikowania tej książki.

Mojemu serdecznemu przyjacielowi Michałowi Patrykowi Królowi dziękuję za sporządzenie indeksów: osobowego i geograficznego oraz krytyczną lekturę tekstu.

ROZDZIAŁ I

Kościelne źródła normatywne – puzzle ideałów życia codziennego chrześcijan na Wschodzie w IV i V wieku

Badacze zajmujący się dziejami Kościoła w IV i V w. są naprawdę w szczęśliwym położeniu. Dysponują pokaźną liczbą dokumentów, które pozwalają analizować i odtwarzać rzeczywistość tamtych czasów. Przeobfita korespondencja pomiędzy biskupami oraz duchownymi niższych szczebli, listy pastoralne, niezliczone homilie, traktaty teologiczne, historie kościelne, utwory hagiograficzne, kanony synodów i soborów, edykty cesarzy, czy wreszcie zapiski na ostrakach lub rachunki na skrawkach papirusów pozostawione przez egipskich i syryjskich mnichów. Całe to bogactwo dostarcza nam wielu cennych informacji o ówczesnym życiu codziennym, jakie wiedli chrześcijanie zarówno na Zachodzie, jak i na Wschodzie rzymskiego imperium. Oczywiście nie oznacza to, że posiadany materiał jest kompletny i pozwala bez trudności wyciągać jednoznaczne wnioski. Otóż nie, przypomina on raczej niekompletną mozaikę lub zdekompletowane puzzle¹. Duża liczba dzieł przetrwała do naszych czasów

¹ Takiej metafory w odniesieniu do kanonów kościelnych używa Paul Frederick Bradshaw. Wydaje się ona niezwykle trafna, dlatego pozwalam sobie na jej przytoczenie,

jedynie w niewielkich fragmentach, a inne nie zachowały się wcale. Tytuły niektórych z nich znamy z ówczesnych katalogów lub wzmianek umieszczonych na ich temat w innych pismach.

I. Zbiory praw regulujących życie Kościoła

Grupą tekstów, które od dawna następczą wiele problemów historykom Kościoła i teologom oraz budzą wśród nich żywe dyskusje, są powstałe na Wschodzie kościelne źródła normatywne. Są to zbiory przepisów nazywanych *kanonami*, których celem było nie tylko nakreślenie porządku organizacyjnego wspólnot chrześcijańskich, ale również wytyczenie norm dyscypliny kościelnej. Niektórzy uczeni przypuszczają, że historia tego gatunku źródeł sięga końca I w.² W każdym razie, ta forma kodyfikacji norm kościelnych pojawiła się bardzo wcześnie, co zresztą wydaje się w pełni naturalnym zjawiskiem. Chrześcijanie od zawsze funkcjonowali w obrębie wspólnoty. Stąd nie dziwi fakt, że gdy pojawiały się trudne sprawy natury dogmatycznej, organizacyjnej czy też dyscyplinarnej, to próbowano dla nich tworzyć uniwersalne regulacje. Do grup tekstów normatywnych, które analizuję w niniejszej publikacji, należą pseudoepigraficzne zbiory przepisów, normy sformułowane na podstawie wypowiedzi Ojców Kościoła oraz kanony synodalne i soborowe.

cf. P.F. Bradshaw, *W poszukiwaniu początków kultu chrześcijańskiego. Źródła i metody badań wczesnej liturgii*, tłum. P. Kaznowski, M. Kozła, Kraków 2016, s. 181.

² Tego rodzaju przypuszczenia wysnuwają uczeni w stosunku do napisanego w Syrii *Didache*, cf. E. Wipszycka, *Źródła normatywne kościelne. Wprowadzenie*, [in:] *Chrześcijaństwo u schyłku starożytności. Studia Źródłoznawcze*, t. V, red. T. Derda, E. Wipszycka, Kraków 2005, s. 308–309; D. Ceccarelli Morolli, *Didache (Doctrine of the Twelve Apostles)*, [in:] *EDCE*, s. 649; P.F. Bradshaw, *W poszukiwaniu...*, s. 148.

1.1. Pseudoepigraficzne zbiory normatywne

Ważną dla badań nad historią Kościoła grupę zbiorów normatywnych zredagowanych na Wschodzie stanowią utwory pseudoepigraficzne. Nie znamy prawdziwej tożsamości ich autorów ponieważ najczęściej ukrywali ją pod imieniem jednego z apostołów lub któregoś z ich uczniów. Z czasem, niektórzy z tych redaktorów zaczęli podpisywać swoje utwory imionami biskupów uznawanych w Kościele za autorytety. Na Wschodzie ta praktyka występowała bardzo często. W IV w. i na początku V stulecia pisma tego rodzaju były niezwykle popularne³. Kopiowano je i rozprowadzano w setkach egzemplarzy, tłumaczono na różne języki i dialekty. Była to żywa literatura, będąca przedmiotem różnego rodzaju kompilacji, którą wielokrotnie przeredagowywano lub streszczano⁴. To sprawia, że materia tych źródeł jest zagmatwana, a to niezwykle komplikuje ich badanie. W odniesieniu do dzieł o charakterze pseudoapostolskim Ewa Wipszycka tłumaczy zjawisko częstego sięgania do ich treści potrzebą odwoływania się do natchnionego tekstu. Uczona wyjaśnia, że dla ówczesnych chrześcijan *Pismo Święte* było podstawowym źródłem prawa. Jednakże zmieniająca się rzeczywistość późnego antyku stwarzała luki w postaci przypadków, których nie omówiono w *Biblii*. Zdaniem badaczki motywowało to autorów do tego, aby wypełniali ją poprzez tworzenie przypisywanych apostołom zbiorów przepisów⁵. Oczywiście to wyjaśnienie jest w pełni zgodne z realiami epoki. Nie można jednak wykluczyć jeszcze jednego czynnika, którym jest najzwyczajniejsza ludzka ambicja. Nie zawsze objawia się ona typową megalomanią i ostentacyjnym podkreślaniem własnych zasług. Niekiedy może ją zaspokajać sama satysfakcja,

³ E. W i p s z y c k a, *Źródła normatywne kościelne...*, s. 306–307.

⁴ Paul F. B r a d s h a w (*W poszukiwaniu...*, s. 171) słusznie zauważa, że wprowadzane zmiany są równie cennym materiałem historycznym, który świadczy o rzeczywistości, w jakiej je wprowadzano oraz ukazuje, co w danym okresie było przedmiotem zainteresowania chrześcijan, a jakie kwestie się zdezaktualizowały.

⁵ E. W i p s z y c k a, *Źródła normatywne kościelne...*, s. 304–305.

iz coś, co stworzyliśmy, choćby nie pod własnym imieniem, zostało docenione i znalazło się w szerokim obiegu. Być może właśnie takie uczucie towarzyszyło też wspomnianym autorom. Może wystarczała im świadomość, że ich kompilacja jest w powszechnym użyciu i że przez to mają wpływ na kształtowanie życia wspólnoty.

Niewątpliwym fenomenem pseudoepigraficznych zbiorów normatywnych jest fakt, że poświęcano czas i energię, by te pisma kopiować, tłumaczyć, poprawiać i kompilować z innymi. Wyjaśnienie, dlaczego się tak działo, wymaga prowadzenia dalszych badań⁶. Dla nas jednak bardziej interesujące jest to, jaki obraz Kościoła oraz życia codziennego chrześcijan ukazywali ich autorzy (lub powtórni redaktorzy) i w jakim stopniu ich wyobrażenia odpowiadały ówczesnej rzeczywistości⁷. Nie jest to łatwe do ustalenia, gdyż niejednokrotnie wplatali oni do swoich dzieł fragmenty z dużo starszych utworów, które pochodziły z trzech pierwszych stuleci. Przykładem takiego zbioru przepisów kościelnych są *Konstytucje apostołskie*, których treść omawiam w niniejszej książce. W związku z tym należy się zgodzić z Ewą Wipszycką, że istnieje realne niebezpieczeństwo błędnego zinterpretowania zawartych w tych źródłach anachronicznych zapisów, co może przynieść poważne konsekwencje podczas rekonstruowania rozwoju kościelnych instytucji⁸.

W prowadzonych przeze mnie badaniach uwzględniłem tego rodzaju fragmenty, które nie odpowiadają obrazowi rzeczywistości w okresie redagowania analizowanych zbiorów, gdyż wychodzę z założenia, że kompilatorzy celowo umieścili je w treści norm. Uważam, że zawieranie w kanonach anachronicznych informacji nie było tylko zwykłym przejawem szacunku dla tradycji. Sprawy, które z czasem przestawały być

⁶ P.F. Bradshaw, *W poszukiwaniu...*, s. 170.

⁷ Ewa Wipszycka (*Źródła normatywne kościelne...*, s. 302) wyraziła opinię, że dokumenty normatywne powinny być przez badaczy traktowane jako ambitny program, do którego realizacji nakłaniano chrześcijan.

⁸ *Ibidem*, s. 307.

przedmiotem powszechnego zainteresowania, później najczęściej pomijano milczeniem. W moim przekonaniu, te nieaktualne passusy posłużyły autorom do przedstawienia ich wyobrażeń na temat ideału funkcjonowania ówczesnego Kościoła. Prawdopodobnie w ten sposób próbowali pokazać, jak szeroki zakres powinna mieć dyscyplina kościelna oraz jak powinno wyglądać codzienne życie ortodoksyjnego chrześcijanina. Niewykluczone jednak, że ten zabieg był wyrazem ich nostalgii za wcześniejszą organizacją struktur kościelnych. Dzisiaj także możemy zaobserwować podobne zjawisko, gdy niektórzy duchowni wyrażają chęć powrotu do liturgii w rycie przyjętym w Kościele katolickim na Soborze Trydenckim (1545–1563).

Ogromną zaletą tej grupy zbiorów źródeł normatywnych jest to, że ich autorzy próbowali opisywać ówczesną kościelną rzeczywistość. Dzięki sformułowanym przez nich postulatom możemy lepiej poznać arkana działalności duchownych, ich hierarchię, obowiązki i przywileje. Ukazują one również stosunek autorów do różnych aspektów życia codziennego, w tym chrześcijańskiej moralności i obyczajowości. Dowiadujemy się np. jak postrzegali oni rolę kobiet w rodzinie oraz instytucjonalnym Kościele. Znajdujemy też informacje na temat kryteriów przyzwoitego stroju oraz preferowanych przez nich zawodów i form rozrywek. Ponadto zapoznaliśmy się z konsekwencjami, jakie przewidywali w związku z dopuszczeniem się określonych wykroczeń. To wszystko składa się na obraz, którego nie odnajdziemy w kanonach synodów i soborów, gdyż podejmowano na nich decyzje dotyczące przede wszystkim bieżących i pilnych kwestii doktrynalnych oraz kościelnej dyscypliny⁹.

⁹ *Ibidem.*